

annyi a különbség, hogy nem Sztálinnak hívják a vezért. Az árulás pedig? Ez a bolsevik ideológia öngólja, hiszen a polgárháború idején a korábbi esküjüket megszeggett, a bolsevikokhoz átállt katonák voltak a *gerójok*...

A könyv egyébként nem tartozik a Szerző legsikerültebb művei közé. Az a kisebbik baj, hogy stílusa messze nem annyira olvasmányos, mint jónéhány korábbi művéé. Inkább úgy tűnik, mintha egy korábban elkészült kéziratát rángatta volna elő, kellő átfűrészelés nélkül. Bár az irodalomjegyzékből nem lehet pontosan megállapítani, hogy milyen forrásokat használt – feltűnően felületes pl. a Magyar Királyi Honvédségről vagy a Vörös Hadseregről szóló könyveihez képest –, mert a szövegben több olyan műre hivatkozik, melyek a jegyzékben nem szerepelnek, de az megállapítható, hogy az utóbbi évek néhány fontos eredményét nem hasznosította. Ezek közül kettőt emelek ki. Egyrészt: még mindig a régi szovjet veszteségadatokkal dolgozik, s nem az 1992-ben közzétett hitelesebbekkel. (Pedig azok

egyik lelőhelye éppen az ő Vörös Hadsereg-könyve hazai kiadásának Függeléke.) Másrészt azt állítja, Himmler Hitlernél előbb, már 1944-ben rájött, hogy minden elveszett. Ormos Mária publikációjából viszont tudjuk Hitlerről: „Sztálingrád után [...] már egy olyan embernek a legrosszabb reakciói jelentkeztek nála, aki tudja a bukás tényét – mert azzal tisztában volt”. (Sokhelyütt; az idézet: *Ormos Mária: A Hitler-életrajz buktatói*. Budapest, 1993. 26. o.)

Kár, hogy az izgalmas és érdekes téma és jó forrásanyag találkozásából nem született igazán jó könyv! És legvégül: Miért harcolt milliányi (volt?) szovjet állampolgár a németek oldalán a Szovjetunió ellen? Erre legjobban Illyés Gyula szavaival lehet felelni:

„Mert sem erény, sem bölcsesség
nem lehet elég, hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg a helyét.”

Nagy Domokos Imre

DAVID HOLLOWAY

STALIN AND THE BOMB

The Soviet Union and Atomic Energy 1939-1956

(Yale University Press, New Haven & London, 1994. 464 o.)

A hidegháborús szembenállás központi elemét a nagyhatalmak nukleáris fegyverkezési versenye alkotta. A rendszerbe állított újabb és újabb fegyverek, fegyverzeti rendszerek célja a másik fél támadástól való elrettentése, illetve egy nukleáris háború megnyerése volt. A kétpólusú világrend felbomlásával, a hidegháború megszűnésével lehetővé vált a nagyhatalmi nukleáris politika történetének feltárása, a fegyverkezési hajszák mozgató rugóinak egyre árnyaltabb bemutatása.

David Holloway, az ismert amerikai szovjetológus közelmúltban megjelent: „Stalin and the Bomb” című könyve a szovjet

nukleáris politika első szintézise. A szerző – a legújabb levéltári forrásokra támaszkodva – három alapvető problémakör kifejtésére vállalkozott, amelyek – megítélése szerint – szorosan összefüggnek egymással. Ezek: a szovjet nukleáris erő kiépítése, a kül- és katonapolitika módosulásai, valamint a politikai vezetés és a tudósok közötti kapcsolatok alakulása. E témák elemzésével a hidegháború történetének számos vitatott kérdésére ad új magyarázatot.

Holloway részletesen – és a recenzens számára igen meggyőzően – ábrázolja azt a folyamatot, amelynek során a sztálini vezetés rádöbrent az atomfegyver erőviszonyokat

módosító hatására. Potsdam és Hiroshima előtt a szovjet politikusok nem látták és nem érzékelték e közvetlen kapcsolat létezését, aminek háttérében az állt, hogy Sztálin gondolkodásában az atomfegyver nem játszott jelentős szerepet a háború sorsának eldöntésében, annak ellenére, hogy információi voltak mind a németek, mind pedig az angolszások atomfegyverkezési előkészületeiről. A helyzet a bombák 1945 augusztusi bevetése után gyökeresen megváltozott: Sztálin az atomfegyvert immár olyan eszköznek tekintette, amely a háború végére kialakult katonai erőegyensúlyt drámai módon megváltoztatta, az Egyesült Államok számára pedig lehetővé tette, hogy a világ dolgait a saját érdekei szerint alakítsa. Az atombomba a szovjet vezetés előtt nemcsak mint hatalmas pusztító erejű, új fegyver jelent meg, hanem az Egyesült Államok ipari, technológiai fejlettségi színvonalát is szimbolizálta. Ezt a „világhatalmi jelképet” bármi áron utól kellett érni, sőt túl kellett haladni. A szovjet atombomba előállításáért felelős „Különleges Bizottságot” – Berija elnökletével – már 1945. augusztus 20-án felállították, tagjai között politikusok (Malenkov, Vozneszenszkij), ipari vezetők és fizikusok (Kurtsatov, Kapica) voltak. Az atomfejlesztés legfontosabb döntéseit ez a bizottság hozta s azokat Berija terjesztette – hetente – Sztálin elé. A szerző a forrásokra támaszkodva kifejti, hogy a szovjet atombomba létrehozásában a kulcsszerepet a hírszerzés információi játszották, melyek döntően Klaus Fuchstól származtak. Az idő sürgetésére hivatkozva Sztálin elutasította a külön szovjet „atomút” kikísérletezését, így a szovjet atombomba az amerikai pontos másaként épült meg.

A könyv egyik legizgalmasabb és leginformatívabb része a fegyverkezési verseny genezisének taglaló fejezet. A magyar történeti szakirodalomban – még a legújabb kiadványokban is – tartja magát az a nézet, hogy a japán városok elleni amerikai atombombázásokkal kezdődött meg a fegyverkezési spirál önmozgása. Holloway – véleményünk szerint – az atombombára való sztálini reakció bemutatásával kétségessé teszi e statikus álláspont fenntarthatóságát. Sztálin mindig is félt attól, hogy a háború a távol-keleti hadszíntereken befejeződik, mielőtt a Szovjetunió hadba lépésével

biztosítani tudná stratégiai érdekeit. Az atomtámadás után tisztában volt Japán gyors kapitulációjának bekövetkezésével és azt gondolta, hogy a bombák bevetésével Truman elsődleges szándéka csakis a szovjet érdekek érvényesítésének megakadályozása lehet. Szovjet megítélés szerint, ami aztán hosszú ideig az Egyesült Államok megbélyegzésének alapjául is szolgált, az amerikai atombombák bevetésére nem Japán gyors kapitulációjának érdekében került sor, hanem mindenekelőtt a Szovjetunió megfélemlítése céljából. Azt az amerikai álláspontot, amely elsődleges célként Japán háborús moráljának megtörését és az amerikai katonai veszteségek mérséklését hangoztatta, imperialista propagandának minősítették.

Sztálin számára az atomfegyver mindenekelőtt politikai fenyegetettséget jelentett, azt, hogy az Egyesült Államok megpróbálkozhat egy sokkal határozottabb és agresszívabb politika folytatásával a Szovjetunió irányában, abban reménykedve, hogy ezzel engedményeket csikarhat ki. A Szovjetunió politikája ezért a Hirosimát követő időszakban arra irányult, hogy meggyőzze az amerikai vezetőket: az atommonopóliumot nem tudják politikai engedmények kiereszkolására felhasználni és a Szovjetuniót nem lehet megfélemlíteni. E politikai szándék tükröződött Molotov magatartásában a Külügyminiszterek Tanácsa első londoni ülésén és az azt követő békeelőkészítő tárgyalásokon is. A Truman-adminisztráció a háború befejezését követően arra számított, hogy folytatódik a Szovjetunióval való együttműködés a háború alatt körvonalazódó új világrend megteremtése érdekében. Az atombombát olyan eszköznek tekintették, amellyel befolyásolni tudják az Egyesült Államok lehetőségeit a vitás kérdések (a békeszerződések előkészítése, a kelet-európai országokban tartandó választások, a Japán feletti ellenőrzés ügye) kedvező megoldásában. A szovjet politika következtében viszont a két nagyhatalom kapcsolataiban az erőszakosabb eszközök kerültek előtérbe.

A nukleáris fejlesztéssel párhuzamosan a szovjet vezetés más haderő- és fegyvernemek modernizálását is megkezdte. A fegyverkezési verseny megindításában – a fentebb említett – politikai indokok mellett

ideológiai és katonai szempontok is szerepet játszottak. A kommunista vezetés felfogása szerint a Szovjetunió történelmi feladata a világnak a kapitalizmusból a kommunizmusba való átvezetése volt; ez legitimálhatta a fegyverkezést, katonai indokként az atomdiplomácia elhárításához szükséges hadipotenciál megteremtésének fontosságát hangoztatták

Paradox módon az atomfegyver megjelenése nem módosította sem Sztálin nemzetközi helyzetről kialakított képét, sem a szovjet külpolitika – háború alatt – kidolgozott prioritásait. Sztálin a háborút követő időszakban nem számolt egy közeli jövőben kitörhető nukleáris háború lehetőségével, mivel ahhoz az Egyesült Államok képességeit elégtelennek, a Szovjetunió védelmi kapacitását pedig elégségesnek ítélte. Az a taktika, amit az Egyesült Államokkal szembeni kapcsolatokban alkalmaztak, fokozatosan aláásta a szövetségi együttműködést és jelentős mértékben hozzájárult a hidegháború kibontakozásához.

A könyv jelentősen gazdagítja ismereteinket a nukleáris fegyvereknek a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásairól. Az atombomba központi szerepet töltött be mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió háború utáni katonapolitikájában. Az Egyesült Államok az atommonopólium fenntartására, hadászati légierejének fejlesztésére, támaszpontrendszerének fokozatos bővítésére törekedett, meggátolva ezzel a katonai erőviszonyok számára kedvezőtlen módosulását. A sztálini katonapolitika mindenekelőtt a Szovjetunió ellen irányuló nukleáris támadás megakadályozására koncentrált. Ennek során önálló haderőnemmé bővítették a honi légvédelmet, növelték a saját és a csatlós államok fegyveres erőinek létszámát, támadó kapacitását, meggyorsították az atomfegyver szállítására alkalmas rakéták és hadászati bombázók előállításának munkálatait. Sztálin számára különösen fontos volt, hogy a Szovjetunió minél előbb, közvetlenül fenyegetni tudja az Egyesült Államok honi területeit, így a rakétafejlesztés programja az atomfegyvergyártás után kiemelt fontosságú kérdéssé vált.

1949 augusztusában az első szovjet atombomba felrobbantása nem befolyásolta alapvetően a Kelet-Nyugat nukleáris mérlegét, ennek ellenére a szovjet külpolitika továbbra sem törekedett a Nyugattal való együttműködésre. Sztálin elutasította Malenkov azon nézetét, hogy a Szovjetunió növekvő katonai ereje, a nemzetközi erőviszonyok kiegyensúlyozottsága elvezethet a békésebb nemzetközi kapcsolatok kialakításához. Sztálin inkább a Szuszlov által hangoztatott álláspontot támogatta, miszerint az erősödő szovjet katonai potenciál hatására az imperialisták egyre ellenségesebbé és kiszámíthatatlanabbá válnak. A háború veszélye 1949 végétől egyre közelebbinek tűnt, s a szovjet vezetés hangoztatott magabiztossága mögött nagyfokú szorongás, aggodalom húzódott meg. Sztálin a szovjet atomrobbantás után azt mondta Hruscsovnak, hogy „...ha lenne egy, vagy másfél évünk még, akkor biztosan jobban érezhetnénk magunkat.”

A szerző a Szovjetunió háborús feszültség-politikájának bemutatása mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Sztálin és a pártvezetés a Nyugattal szembeni konfrontáció ellenére törekedett a háború elkerülésére.

A nukleáris fegyverek nem változtatták meg Sztálin koncepcióját a nemzetközi kapcsolatokról és az imperializmus jövőjéről: haláláig hitt abban, hogy a kapitalista országok közötti ellentétek az elkövetkezendő 15-20 évben egy újabb világháború kitöréséhez vezetnek. A Szovjetunió legfontosabb feladatát a katonai potenciál állandó növelésében határozta meg, mivel a szükségszerűen bekövetkező háború megnyerését – s vele a kapitalista rendszer összeomlását – csak így tartotta megvalósíthatónak.

E koncepció óvatos megváltoztatására Sztálin halála után került sor. Az új elképzelés már nem hirdette a háború elkerülhetlenségét s nagyobb figyelmet fordított egy nukleáris háború lehetséges következményeire, az emberiség teljes megsemmisülésére. A „békés egymás mellett élés” elveként ismertté vált új politikai irányvonal elfogadásával a szovjet vezetés megértette, hogy egy szovjet-amerikai nukleáris háború elfogadhatatlan. Ez a felismerés a nyugati politikusoknál is

megjelent; ez a közös „megvilágosodás” volt az a stabilizációs faktor, amely az elkövetkező veszélyes években is működött.

A könyv befejező, összegző részében Holloway a fegyverkezési verseny elkerülhetőségének lehetőségeiről, a hidegháború esetleg másképpen való alakulásáról fejt ki véleményét. A szerző szkeptikus a tekintetben, hogy egy más jellegű amerikai politika módosíthatta volna a Szovjetunió politikai irányvonalát, magatartását. Álláspontja szerint az önálló szovjet atombomba létrehozására akkor is sor kerül, ha Sztálint Hirosima előtt hivatalosan tájékoztatják a Manhattan-tervről. Valószínű, hogy az esetben Sztálin kevésbé gyanakodott volna az amerikai diplomáciára, de ez nem biztos. A sikeres nagyhatalmi együttműködés feltételeként Sztálinnak revideálnia kellett volna a nemzetközi kapcsolatokról kialakított elképzeléseit és engedményeket kellett volna tennie Kelet-Európa kérdésében, ám erre nem volt hajlandó.

Az 1945-1955 közötti évek a formálódó hidegháború évei voltak, ekkor alakultak ki azok a szervezetek, intézmények, doktrínák, amelyek révén a két nagyhatalom a nukleáris fegyverek hatalmas arzenálját hozta létre. Olyan, a fegyverkezésben érdekelt katonai-ipari csoportok, komplexumok jöttek létre, amelyek az elkövetkezendő években döntő mértékben befolyásolták mindkét nagyhatalom kül- és katonapolitikáját.

David Holloway könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy a hidegháború számos, eddig kevésbé feltárt problémaköréhez ad új információt, megközelítési módot, s ezzel jelentősen hozzájárul e korszak differenciáltabb megismeréséhez. Értékei miatt minden szakember számára hasznos forrás lehet a hidegháború történetének tanulmányozásához.

Okváth Imre